

## ВІДОБРАЖЕННЯ СТУПЕНЯ ІНТЕНСИВНОСТІ ВИЯВУ ДІЇ В ЗНАЧЕННЯХ ПОХІДНИХ ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ

### THE LEVEL OF ACTION INTENSITY IN THE MEANINGS OF THE DERIVED VERBS

Середницька А.Я.,

*orcid.org/0000-0003-0883-3229*

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Національного університету «Львівська політехніка»

У картині світу української мови процес переміщення відіграє вагомий роль. Поняття переміщення виражають більше ніж 8000 лексико-семантичних варіантів дієслів, значну частину яких становлять похідні дієслова. Слововірні значення, що уточнюють словотвірну структуру похідних дієслів, відіграють вагомий роль у формуванні мовної картини світу. Вони передають важливу абстрактну інформацію, що вносить однотипні зміни в семантику багатьох похідних слів. Зміст словотвірних значень відображає основні уявлення людини про світ і дає змогу відтворити закономірності людського мислення.

На основі аналізу словотвірних значень похідних дієслів ми встановили типові змістові уточнення процесу переміщення, виражені словотвірними засобами – префіксами або суфіксами. Десять словотвірних значень дієслів переміщення стосуються простору, шість – часу. Оскільки для мовної картини світу важливою також є інтенсивність, з якою відбувається процес переміщення, значення похідних дієслів можуть містити чотири словотвірні значення інтенсивності дії. Вони вказують на підвищену інтенсивність переміщення (розстрибатися, розходитися<sup>1</sup>), велику кількість місць, відвіданих у процесі переміщення (обходити<sup>3</sup>, об'їздити), надмірну інтенсивність і тривалість переміщення (нагулятися, знаходитися), надмірно інтенсивне переміщення, унаслідок якого суб'єкт досягає негативного результату (доходитися, долітатися, добігатися). Частота вияву цих ознак у навколишньому світі призвела до того, що вони зафіксувалися в значеннях багатьох похідних дієслів переміщення. Слововірні значення інтенсивності дії є настільки абстрактними й поширеними в семантиці дієслів, що вони переходять межі словотвору і наближаються до словотвірно-граматичної категорії родів дії.

Те, що перелічені чотири ознаки входять до значень багатьох похідних дієслів переміщення, свідчить про їхню вагомість у мовній картині світу. Очевидно, що для мовців під час конструювання мовної картини переміщення за допомогою засобів словотвору важливими є не тільки поняття простору й часу, а й сили прояву дії і її результату – вичерпного, позитивного, негативного.

**Ключові слова:** мовна картина світу, похідні дієслова переміщення, словотвірні значення, інтенсивність переміщення, рід дії.

In the linguistic worldview of the Ukrainian language, the process of movement plays an important role. The concept of movement is expressed by more than 8,000 lexical-semantic variants of verbs, a significant part of which are derived verbs. Word-forming meanings that specify the word-forming structure of derived verbs play an important role in shaping the linguistic worldview. They convey important abstract information that makes monotypic changes in the semantics of many derived words. The content of word-forming meanings reflects a person's basic ideas about the world and allows to recreate the patterns of human thinking.

On the basis of the analysis of word-forming meanings of derived verbs, we established typical content clarifications of the process of movement, expressed by word-forming means – prefixes or suffixes. Ten word-forming meanings of movement verbs relate to space, six to time. Since the intensity with which the movement process takes place is also important in the linguistic worldview, the meanings of derived verbs can contain four word-forming meanings of the intensity of the action. They indicate the increased intensity of movement (розстрибатися, розходитися<sup>1</sup>), the large number of places visited in the process of movement (обходити, об'їздити), the excessive intensity and duration of movement (нагулятися, знаходитися), excessively intense movement, as a result of which the subject achieves a negative result (доходитися, долітатися, добігатися). The frequency of occurrence of these characteristics in the surrounding world has led to the fact that they have been fixed in the meanings of many derived verbs of movement. The word-forming meanings of intensity of action are so abstract and widespread in the semantics of verbs that they cross the boundaries of the word formation and approach the word-forming-grammatical category of verbs.

The fact that the listed four characteristics are included in the meanings of many derived verbs of movement indicates their importance in the linguistic worldview. It is obvious that during the construction of the linguistic worldview of movement with the help of word formation, not only the concepts of space and time are important for speakers, but also the power of the action manifestation and its result - comprehensive, positive, negative.

**Key words:** linguistic worldview, derived verbs of movement, word-forming meanings, intensity of movement, lexical aspect of a verb.

**Постановка проблеми.** У картині світу, властивій для української мови, процес переміщення відіграє вагомий роль. Тільки в дієслівній лексиці

української мови процес переміщення виражають більше ніж 8000 лексико-семантичних варіантів, значну кількість яких становлять похідні дієслова.

Суттєву частину мовних характеристик процесу переміщення в дієсловах переміщення передають словотвірні значення. Оскільки під час переміщення змінюється розташування предмета в просторі з плином часу, словотвірні значення передусім стосуються таких сфер дійсності, як простір (10 значень) і час (6 значень). Крім часових і просторових словотвірних значень, похідні дієслова переміщення містять словотвірні значення, що уточнюють інтенсивність, з якою відбувається процес. Вони можуть вказувати на підвищену інтенсивність переміщення (*розстрибатися, розходитися1*), велику кількість місць, відвіданих у процесі переміщення (*обходити3, об'їздити*), надмірну інтенсивність і тривалість переміщення (*нагулятися, знаходитися*), надмірно інтенсивне переміщення, унаслідок якого суб'єкт досягає негативного результату (*доходить, долітатися, добігатися*).

#### Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження словотвірних значень, що стосуються інтенсивності перебігу процесів, проводили О. Ачилова, О. Безпояско, К. Городенська, В. Грещук, А. Загнітко, М. Іванович, Є. Карпіловська, Н. Клименко, І. Ковалик, Ю. Романюк, В. Русанівський, С. Соколова, С. Сорокін, Н. Щербій та інші. Однак проблеми систематизації словотвірних значень, пов'язаних з характеристиками інтенсивності переміщення, до цього часу залишаються недостатньо вивченими. Цілі нашої статті – систематизувати характеристики інтенсивності переміщення, виражені в словотвірних значеннях дієслів, і проаналізувати їхню роль у мовній картині світу.

**Виклад основного матеріалу.** Похідні дієслова, що містять словотвірні значення інтенсив-

ності, утворюються за допомогою префіксально-суфіксального або префіксально-постфіксального способів словотвору. Цим вони відрізняються від похідних дієслів з просторовими та більшістю часових словотвірних значень, для яких характерний префіксальний спосіб творення. Крім того, значення похідних дієслів переміщення, модифікованих ознаками інтенсивності, отримують якісно інші зміни. Вони вказують на результат процесу переміщення (*відлітати, від'їздити, обігати, виходити*) чи стан діяча (*находитися, добігатися, заїздити*). Проте, на нашу думку, у значеннях дієслів зі значеннями інтенсивності переміщення все-таки переважає ознака переміщення і вони не виходять за межі лексико-семантичного поля дієслів переміщення.

Більшість похідних дієслів, які є носіями ознак інтенсивності переміщення, утворені від основ різноспрямованих дієслів (*ходити, літати* тощо), що мають односпрямовану дієслівну пару (*іти, летіти* тощо), а також різноспрямованих дієслів, що не мають односпрямованого відповідника (*швендяти, блукати* та ін.).

Серед словотвірних значень, що стосуються інтенсивності переміщення, можна виділити такі основні змістові типи:

1. Інтенсивне переміщення (*розходитися*);

2. Достатньо інтенсивне, близьке до вичерпності переміщення, суб'єкт відвідав усі наперед визначені місця (*обходити*);

3. Надмірно інтенсивне переміщення, внаслідок чого воно припиняється, суб'єкт повністю задовольнився виконуваною дією або відчуває себе втомленим нею (*находитися, вибігатися, налазитися*);

Таблиця 1

Ознака	Афікси	Приклад
1. Інтенсивне переміщення	роз- + -ся	розходитися1 (почати багато й часто ходити туди-сюди)
2. Близьке до вичерпності переміщення	об-	обхо` дити (ходячи, побувати скрізь, у багатьох місцях)
	ви-	`виходити1 (обійти в усіх напрямках яке-небудь місце, місцевість, пройти багато місць)
	з-	злітати1 (літаючи, побувати скрізь або в багатьох місцях)
	с-	схо` дити (пройти який-небудь простір у різних напрямках, обійти)
	пере-	перелітати (облітати багато місць, літати всюди (про всіх або багатьох))
3. Надмірно інтенсивне переміщення, суб'єкт задоволений або стомлений дією	на- + -ся	наїздитися (багато, досхочу поїздити)
	ви- + -ся	вибігатися2 (багато бігаючи, втомитися; набігатися)
	у -+ -ся	убігатися (довго бігаючи, натомитися)
	за- + -ся	заганцюватися (втомитися, довго танцюючи)
	з-+ -ся	збігатися (виснажитися, часто і багато бігаючи)
4. Надмірно інтенсивне переміщення, суб'єкт досягає негативного результату	до- + -ся	доходить (часто, довго ходячи, зазнати чого-небудь неприємного)

4. Надмірно інтенсивне переміщення, внаслідок якого суб'єкт досягає негативного результату (*доходиться, долітатися, добігатися*).

У таблиці подано словотворчі засоби вираження цих ознак, а також приклади дієслів, уточнених цими ознаками, та їхні визначення, подані в тлумачному словнику [9].

Словотвірні значення дієслів тісно пов'язані з родами дії, що передають ступені інтенсивності дії [2, с. 208; 7, с. 202]. Рід дії – складна міжривнева категорія, що має морфологічну, морфолого-словотвірну, семантико-словотвірну, семантико-граматичну природу [4, с. 218; 6, с. 87]. Рід дії позначає спосіб перебігу дії в часі і «перебуває на межі словотвору, семантики та синтаксису, оскільки значення нової лексеми, утвореної за допомогою словотвірних засобів (префіксів, суфіксів та постфіксів), зрозуміле подекуди тільки в контексті» [11, с. 244].

Словотвірне значення «інтенсивне переміщення» пов'язано з родом дії, який виділяє В.М. Русанівський [2, с. 204]. Він вважає, що похідні дієслова з префіксом *роз-* і постфіксом *-ся* належать до фазових родів дії, оскільки в їхніх значеннях поєднано ознаки початку дії та її інтенсивності: *розлітатися* (почати багато, довго літати). В іншій роботі В.М. Русанівський виділяє цей рід дії під назвою «інтенсивність вияву динамічної ознаки» [8, с. 67]. В. Грещук, О. Ачилова також вважають, що в дієсловах такого типу поєднано значення початку дії зі значенням досягнення більшої інтенсивності цієї дії у результаті поступового наростання інтенсивності [1, с. 18; 3, с. 81]. Ознаку інтенсивності дії містить у своїй семантичній структурі велика кількість дієслів переміщення – *роз'їждатися, роз'їздитися, розходитися, розбігатися, розгасатися, розстрибатися, розплигатися, розпурхуватися, роздуватися, роздмухуватися, розтанцюватися* [9].

Словотвірне значення «достатньо інтенсивне, близьке до вичерпності переміщення, суб'єкт відвідав усі наперед визначені місця» містять похідні дієслова, які позначають тривале переміщення: *обходити, злизати, облітати* тощо [2, с. 208; 7, с. 556]. До цього роду дії входить чимало дієслів: *обхо́дити, перехо́дити1, сходитьи2`виродити,`виблукати* (лексико-семантичне поле **Переміщатися кроками**); *облітати3 (1), облітати2, злітати1(2), перелітати(2)* (лексико-семантичне поле **Переміщатися в повітрі**); *вибігати1, збігати2 перех., оббігати, обганяти (2)* (= оббігати), *обгасати* (лексико-семантичне поле **Переміщатися бігом**); *об'їжджати3, об'їздити, переїздити, виїжджувати2 (т. док.)* (лексико-се-

мантичне поле **Переміщатися за допомогою транспорту**); *обповзати, виповзати1, облазити* (лексико-семантичне поле **Переміщатися поповзом**), *обтанцювати* (лексико-семантичне поле **Переміщатися, танцюючи**). Дієслова утворюються від різноспрямованих дієслів або від дієслів, співвідносних із різноспрямованими: *блукати1//, бродити1, гасати* за допомогою префіксів *об-, ви-, з-, с-, пере-*. Рідше твірним може бути корінь односпрямованого дієслова: *об'їжджати, виїжджувати2 (тільки док.)* [9].

Словотвірне значення «Надмірно інтенсивне переміщення, внаслідок чого воно припиняється, суб'єкт повністю задовольнився виконуваною дією або відчуває себе втомленим нею» вказує на надмірну інтенсивність переміщення, у результаті чого переміщення припиняється [7, с. 67]: *находитися, налітатися*. Інакше кажучи, інтенсивність переміщення є такою, що викликає у суб'єкта стан задоволення або пересиченості [10, с. 84]. М. Іванович називає цей рід дії інтенсивом позитивного результату [5, с. 210]. Цей рід дії є доволі продуктивним, до нього належать такі дієслова переміщення, як *находитися, наблукатися, нашвендітися, навештатися, набродитися, наметушитися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися кроками**); *набігатися, вибігатися, збігатися2, нагасатися, наганятися, виганятися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися бігом**); *наїздитися, намотатися, навозитися, накататися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися за допомогою транспорту**); *налазитися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися поповзом**); *налітатися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися в повітрі**); *нахитатися, намахатися* (лексико-семантичне поле **Здійснювати коливальний рух**); *настрибатися, наплигатися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися стрибками**); *наметушитися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися безладно**); *накидатися* (лексико-семантичне поле **Переміщати кидком**); *натанцюватися, затанцюватися, витанцюовуватися1* (лексико-семантичне поле **Переміщатися, танцюючи**); *наковзатися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися, ковзаючи**) [9]. Цей рід дії утворюється від парних різноспрямованих дієслів (*ходити, літати, лазити, бігати, їздити* тощо) або семантично близьких з ними непарних дієслів, які не мають ознаки єдиного спрямування – *блукати, швендіяти, вештатися, бродити, метушитися, гасати, кататися, хитатися, плигати* за допомогою додавання префіксів *на-, ви-, з-, за-, у-* і постфікса *-ся*.

Ознака «Надмірно інтенсивне переміщення, унаслідок якого суб'єкт досягає негативного

результату» співвідноситься з родом дії, що об'єднує дієслова інтенсиву негативного результату [5, с. 212; 7, с. 555]: *долітатися, добігатися*. Ознака негативного результату руху є менш регулярною, ніж попередні; до цього роду дії серед дієслів переміщення належать лише дієслова *доходитися, догукуватися, доweistатися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися кроками**); *добігатися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися бігом**); *доїздитися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися за допомогою транспорту**); *дотанцюватися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися, танцюючи**); *дострибуватися, доплигуватися* (лексико-семантичне поле **Переміщатися стрибками**) [9]. Дієслова цього роду дії утворюються даванням префікса *до-* і постфікса *ся-* до основи різноспрямованого дієслова. Основою таких утворень можуть бути також дієслова, які за семантикою наближаються до різноспрямованих (*weistатися, танцювати, стрибати*).

**Висновки.** Характеристики переміщення, що актуалізуються в значеннях похідних слів, не обмежені основними десятьма просторовими

та шістьма часовими параметрами. Нерідко словотвірні модифікації відображають ознаки інтенсивності переміщення. Вони можуть вказувати на підвищену інтенсивність переміщення – особливу силу його прояву (*розстрибатися, розходитися1*), на велику кількість місць, відвіданих у процесі переміщення (*обходити3, об'їздити*), на надмірну інтенсивність і тривалість переміщення, що призводить до пересиченості дією (*нагулятися, находитися*), надмірно інтенсивне переміщення, що призводить до негативного результату (*добігатися, доходитися*). Те, що перелічені чотири ознаки входять до значень багатьох похідних дієслів переміщення, свідчить про їхню вагомість у мовній картині світу. Очевидно, що для мовців під час конструювання мовної картини переміщення за допомогою засобів словотвору вагомими є не тільки поняття простору й часу, а й сили прояву дії і її результату – вичерпного, позитивного, негативного. Частота вияву цих ознак у навколишньому світі призвела до того, що вони зафіксувалися у значеннях багатьох дієслів переміщення.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ачилова О.Л. Аспектуально-фазові модифікації багатократних дієслів у сучасній українській мові. *Філологічні студії*. Випуск 7. 2012. С. 15–22.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія : Підручник. Київ, 1993. 366 с.
3. Грещук В. Текстoorієнтована актуалізація дериваційних морфем. *Граматичні студії*. 2017. Випуск 3. С. 80–87.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови : Морфологія : монографія. Донецьк : ДонДУ, 1996. 437 с.
5. Іванович М. Роди дієслівної дії в зіставному аспекті (на матеріалі української і сербської мов). *Ukrainistika: minulost, přítomnost a budoucnost III: jazyk: Masarykova Univerzita Filozofická Fakulta Ústav Slavistiky*. Brno : Jan Sojnek – Galium, 2015. S. 209–218.
6. Романюк Ю.В. Еквівалентність граматичних термінів у сучасному славістичному мовознавстві (дієслово). *Термінологічний вісник*. 2015. Вип. 3 (2). С. 87–93.
7. Русанівський В.М. Роди дії. *Українська мова* : енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с., с. 202.
8. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. К.: 1977. 110 с. С. 79–91.
9. Словник української мови : в 11 т. К.: Наукова думка, 1970–1980.
10. Сорокін С.В. Категорія родів дії в українській мові та способи її відтворення турецькою мовою: зіставно-типологічне дослідження. *Мовознавство*. 2009. No 2.
11. Щербій Н.О. Аугментативний рід дії у слов'янських мовах: фінально-пейоративна і фінально-меліоративна група. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : Серія «Філологія». 2018. Вип. 2 (70). С. 243–246.